

ХРОНІКА

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА, АНТОН ДРОБОВИЧ

ЕКСПЕРТНИЙ СЕМІНАР З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «ГОЛОКОСТ: ФАКТИ, МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ, УРОКИ» (Київ, 15 листопада 2018 р.)

Експертний семінар «Голокост: факти, меморіалізація, уроки» проводив Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» у партнерстві з United States Holocaust Memorial Museum та UNESCO. Він мав три тематичні сесії («Факти», «Меморіалізація», «Уроки»), на яких обговорювали найскладніші питання, пов'язані зі сприйняттям Голокосту в українському суспільстві. Метою заходу було окреслити загальні контури «дорожньої карти порозуміння», намітити шляхи подолання неконструктивних суперечок щодо інтерпретації трагедії Другої світової війни на основі критичного мислення, прозорого наукового аналізу та ґрунтового опрацювання полемічних моментів. Оскільки питання Голокосту на окупованих територіях України зараз використовують в ідеологічних війнах, учасники семінару доклали зусиль для виявлення гострих питань і пошуку можливих шляхів подолання непорозумінь та запобігання маніпулюванню фактами. У заході взяли участь 25 провідних істориків, учених, журналістів, музейників, кураторів, лідерів громадської думки з України та США¹.

---

¹ Інформація про учасників заходу та фотоматеріали доступні на Інтернет-сторінці Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (<http://babyniar.org/byhmc-news/posts/news/memorialnij-centr-golokostu-babin-ar-proviv-ekspertnij-seminar-golokost-fakti-memorializacia-uroki>).

«Факти»

Найбільш напружені дискусії цієї сесії стосувалися використання поняття «колаборація». Відштовхуючись від визначення поняття колаборації, що виникло в контексті описання співробітництва режиму Віші у Франції з нацистською Німеччиною, учасники семінару зауважили, що для опису української специфіки Голокосту потрібні уточнення або навіть використання геть іншого поняття.

Більшість дослідників вважають, що колаборантом є особа, яка брала участь в акціях знищення людей та у воєнних злочинах. Учасники дійшли згоди, що це поняття в Україні має яскраве негативне забарвлення, тому постає необхідність створити додаткові уточнювальні терміни. Було підтримано твердження В. Гриневича (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ), що «колаборація» – загальний термін, який не пояснює різноманітні аспекти всього явища співробітництва. Тобто, застосовуючи такий ідеологічно-політично конотований термін, ми вже маємо певну кальку – це співробітництво з Гітлером, із метою здійснення Голокосту тощо. Однак це не відповідає переважній більшості тих випадків співпраці, яка була на території України. Ф. Левітас (Київський університет імені Бориса Грінченка) наголосив на необхідності використання терміна «колабораціонізм в Україні», а не «український колабораціонізм», бо етнічне означення в такому контексті є некоректним.

І. Щупак (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума») наголосив на необхідності **врахування державної належності та підданства осіб, звинувачених у колаборації.** Потрібно розрізняти дії, що їх некритично об'єднують під «шапкою» колаборації, а під цим терміном розуміти дії, спрямовані на підтримку репресивного характеру окупаційного режиму та організацію геноциду. Ще одна ознака колаборації – політична та ідеологічна ангажованість. В. Гриневич зауважив, що поняття «колаборація» – це свідома, ідеологічна та політична близькість до певних режимів усередині окупованих країн.

А. Руккас (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) наголосив, що погані побутові умови не є виправдувальним чинником для тих, хто пропонував свої послуги окупаційній владі. Такі обставини можуть лише пояснювати мотиви вчинків, однак не можуть бути їх виправданням.

Учасники дискусії запропонували використовувати **поняття «стратегії виживання»** для тих форм співпраці з окупаційними режимами,

що не були пов'язані з участю в масових убивствах. І. Щупак вважає, що буде доречним вживати це поняття, якщо немає ознак участі в масових убивствах та ідеологічної спорідненості з нацистами, однак А. Руккас зауважив, що участь в інформаційному забезпеченні діяльності та виправданні окупаційного режиму є не менш вагомим фактором при визначенні відповідальності особи. Про стратегії виживання краще говорити в контексті дій цивільного населення. На думку В. Гриневича, це поняття можна застосувати й до частини тих, хто воював у німецьких підрозділах не з власної волі, а під страхом смерті.

Як окрему проблему Ф. Винокурова (Державний архів Вінницької області) пропонувала розглядати співпрацю локальної поліції з окупаційною владою. Дослідниця наголосила також на необхідності виваженого підходу в оцінці ролі начальників гетто, адже в деяких місцях України завдяки їм вижило єврейство. Саме тому вона не підтримує застосування до них терміна «колаборант»: за формальними ознаками вони співпрацювали з окупаційною владою, однак їхню діяльність потрібно описувати в контексті стратегій виживання в умовах окупації.

В. Гриневич запропонував також поняття «примусової колаборації» для визначення людей, які працювали на заводах, фабриках, ремонтували техніку, однак А. Руккас зауважив, що тут ідеться про примусову співпрацю, а не про колаборацію, бо режим примусив людей працювати заради виживання на промислових об'єктах. Часто така праця набувала навіть героїчних форм, як-от у випадку працівників психіатричної лікарні імені Павлова, які врятували декілька сотень пацієнтів через фальшування історій хвороб тощо. Вони залишались на своїх робочих місцях, отримували пайок, хлібні картки тощо, тож за формальними ознаками їх могли назвати колаборантами. Коли повернулась радянська влада, їх засудили за співпрацю на 10 років, але через два роки реабілітували, відтак вони отримали державні нагороди. Тобто залежно від певного підходу одні й ті самі дії одних і тих самих людей можуть оцінюватися по-різному.

І. Щупак наголосив на необхідності висвітлити **питання про національно-визвольні рухи під час Другої світової війни**. Якщо певний прояв політичної, військової, іншої активності відбувся в контексті національно-визвольного руху, такі дії не можна характеризувати як колаборацію. Це важливий методологічний момент, над яким варто ще працювати. При цьому треба розрізняти стратегічні цілі та ідеологічну подібність до проекту нацистів.

В. Гриневич акцентував увагу на **специфіці участі українських підрозділів у бойових діях на боці Третього райху**. Наприклад, підрозділи ОУН «Роланд» і «Нахтігаль» сформувалися ще до нападу Гітлера і політично співпрацювали з нацистами з метою визволення України. Дивізія СС Галичина (14-та гренадерська дивізія), що перебувала у складі Ваффен-СС, складалася з добровольців, які брали участь у бойових діях на території різних країн. Однак у 1943 р. майже в кожній німецькій дивізії, яка перебувала на території України, до 15 % особового складу становили слов'яни-добровольці, колишні військовополонені, представники місцевого населення, а також ідеологічні противники радянського режиму.

«Меморіалізація»

С. Дяк (Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові) розповіла про проект «Простір синагог», який меморіалізує рештки львівської синагоги «Золота Роза», знищеної нацистами в липні 1941 р. Вона підкреслила, що відновлення синагоги стало викликом, адже «Золота роза» має 400-літню історію змін. Найважливіше запитання: для чого ми щось відбудовуємо? Хочемо відродити минуле чи дати посил на майбутнє? І чи не приховає реконструкція будівлі історію підпалу, підривання та плундрування синагоги?

Інший кейс меморіалізації Голокосту у Львові представила О. Гончар (Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору»). До 75-ї річниці ліквідації львівського гетто і табору промислових робіт «Янівська» музей запустив проект комеморації цих локацій із інтервенціями у міський простір, бо Голокост відбувався не лише в гетто.

Для проекту «Простір синагог» важливим питанням від початку роботи стало **«олюднення» меморіального простору**. Цей меседж у самому меморіалі передається через привнесення в історію голосів людей: глядач має можливість читати цитати зі спогадів людей, які були свідками подій, і тому відчутти себе не просто споживачем інформації, а й свідком. Таке саме завдання вирішував колектив музею «Територія терору», готуючи куби з інформацією про Голокост у Львові. О. Гончар зауважила, що «олюднення» цієї інформації здійснювалося шляхом подання спогадів конкретних людей: на кожному кубі було відображено три історії: того, хто вбивав, того, хто рятував, і того, хто вижив або був убитий.

Важливим є рішення авторів проекту «Простір синагог» застосувати принцип «reversibility», тобто повернення, відвернення, який передбачає можливість у майбутньому віднайти новий спосіб меморіалізації, який би відповідав запитам нового моменту, в будь-який час прибрати весь привнесений меморіальний контент, створений у рамках проекту, при цьому сама історична пам'ятка не зазнає жодних змін.

Про **імерсійні техніки** (які передбачають занурення у контекст, інтенсивніше залучення аудиторії до взаємодії з експозицією) у виставці «Втрата. Спомин про Бабин Яр» у Pinchuk Art Center розповіла Д. Гладун (Pinchuk Art Center, Інститут літератури НАНУ). Наприклад, інсталяцію Крістіана Болтанськи «Шлях Бабиного Яру» розгорнуто у просторі: для того, щоб її повністю оглянути, треба пройти увесь шлях. Згідно із правилами перебування в експозиції (які встановив сам автор), тільки одна людина могла йти в один бік цим коридором. У такий спосіб художник намагався створити новий досвід для відвідувачів. Болтанськи впевнений, що пам'ять про трагедію сьогодні формується не стільки через інформацію, скільки через конструювання нових досвідів, через співпереживання. До формування нового досвіду людини під час зустрічі з пам'яттю про Бабин Яр відсилають й інші роботи цієї виставки, що супроводжувалася потужною публічною програмою, яку готувала Тетяна Терен. У рамках програми відбулося 11 подій на інших майданчиках міста. За кураторськими даними, виставку відвідали 63 286 осіб. Під час проекту медіатори від артцентру спілкувалися з відвідувачами, записували запитання та коментарі. Кураторка підкреслила, що завдяки фіксуванню реакції відвідувачів організатори в процесі виставки (через місяць від її початку) змінили тип медіації з інформативного на спонукальний.

Усі проекти наголошують на значенні соціальної комунікації щодо травматичних історичних питань, на виході за межі винятково меморіального простору, залученні максимально широкого кола людей для пропрацювання пам'яті (попри можливі ризики).

У контексті обговорення проблеми права висловлюватись про Голокост було акцентовано увагу на тому, що **в Україні немає державної політики меморіалізації**. Ф. Винокурова зауважила, що трапляється непорозуміння між українськими організаціями та міжнародними фондами, які подеколи пропонують свої умови меморіалізації, зокрема, і щодо того, як потрібно називати різних учасників трагічних подій. О. Гончар зауважила, що формування відповідального

комеморативного висловлювання можливе й у рамках діяльності власне українських інституцій.

Можна констатувати певну тенденцію сприйняття як Голокосту, так і власне трагедії Бабиного Яру в Україні: суспільство не дійшло згоди щодо тих, хто має право на висловлювання, намагається визначити «експертів». **Монополізація права висловлюватись про Голокост** в Україні сприяє збереженню ситуації розділення пам'ятей і конкуренції жертв.

Підсумовуючи роботу секції, можна констатувати продуктивність приватних, муніципальних і змішаних ініціатив, спрямованих на вшанування пам'яті. Колеборація Голокосту може відбуватися в Україні як за рахунок внутрішніх ресурсів, так і через співпрацю з іноземними організаціями. Було відкрито додаткові ракурси бачення Голокосту в Україні під час залучення художнього досвіду неукраїнських художників. Наголошено на потребі співпраці українських установ для розробки методологічного інструментарію для музейних працівників, спрямованого на використання адекватної мови спілкування з відвідувачем, що допомогло б якісніше долучитися до формування власного досвіду комунікації з пам'яттю.

«Уроки»

І. Захарчук (Рівненський державний гуманітарний університет) підкреслила зв'язок травматичного минулого з готовністю говорити про Катастрофу. Тема Голокосту звучить у сучасній українській літературі та актуалізується війною, що нині триває. І. Захарчук зазначила, що хорошими прикладами освоєння досвіду Голокосту у культурному просторі української літератури починаючи від 1990-х рр. є поезія Абрама Кацнельсона, книжка Маріанни Кияновської «Бабин Яр. Голосами». Дослідниця зауважила про неминучість перегуків теми Голокосту та Голодомору в українському контексті. В Україні проводиться важлива робота з перекладу творів авторів, які опрацьовують травму Голокосту.

І. Щупак продовжив тему вписаності трагедії Голокосту в контексті української історії. Дослідник зауважив, що організатори «Музею пам'яті єврейського народу і Голокосту в Україні» перейшли від ідеї музею Голокосту до музею пам'яті саме в українському контексті. Тут використовують розширене розуміння поняття Голокосту:

визначення охоплює не лише трагедію єврейського народу, а й інших жертв нацизму. Згідно з думкою І. Щупака, важливо говорити про контроверсійні речі – про участь українців в єврейських погромах, масових убивствах євреїв, але і про тисячі історій порятунку євреїв українцями не варто забувати. Важлива тема обговорення в музейній експозиції – українці як «bystanders». Дослідник підкреслив, що, **демонструючи участь українських націоналістів у рятуванні євреїв чи участь євреїв в українському повстанському русі, важливо не ідеалізувати картину**. Також І. Щупак торкнувся теми переслідування радянськими репресивними органами людей за національною ознакою, і зауважив, що часто євреї були у складі репресивних органів, які виносили вироки іншим євреям, тому питання етнічної вмотивованості рішень є доволі неоднозначним.

А. Куликов (журналіст, «Громадське радіо») проаналізував український медіа-простір у контексті висвітлення трагедій минулого та зауважив важливість «підсвічування» шарів зниклого минулого в українських містах. Журналіст підкреслив **значущість пам'яті про Голокост для аналізу сучасного простору соціального спілкування**: саме пам'ять про Голокост надає можливість оцінити наслідки використання мови ненависті, адже мова ненависті може проявлятися і в тому, що ми про щось не говоримо. Закриті теми сприяють підтримці мови ненависті, протидія якій має базуватися на серйозних наукових підставах, адже потрібно розкрити історію, контекст образливого слова.

Під час обговорення доповідей на секції порушували питання щодо необхідності опрацювання поняття етнічності, бо, говорячи про великі спільноти (євреїв, українців, росіян та ін.), ми неминуче схиляємося до узагальнених характеристик. С. Дяк зауважила, що це потрібно проблематизувати, адже ми працюємо із означеннями групи, яка виглядає як гомогенна (євреї, українці, росіяни), а коли переходимо до біографій, то вони стають гетерогенні. Також обговорювали проблеми внутрішньої та зовнішньої ідентифікації, наприклад, радянські євреї подеколи не зважали на етнічну ідентичність, доки не отримували ідентифікацію від нацистів.

Результати роботи

Семінар став важливим кроком у діагностиці гострих питань колективної пам'яті в Україні. Симптоматично, що, обговорюючи фак-

ти, пов'язані з Голокостом, експерти зосередилися переважно на проблематиці колаборації. Учасники погодилися, що цей термін щодо української історії потрібно використовувати обережно, враховуючи різні обставини. Наприклад, слід вивчити, чи були певні дії (бездіяльність) викликані саме лояльністю до нацистської ідеології, чи зумовлені іншими мотивами, встановити добровільність у наданні послуг окупаційній владі, участь у злочинах чи забезпеченні реалізації цих злочинів тощо.

Експерти констатували наявність вдалих прикладів нової мови комеморації в Україні, що спрямована не на формування єдиного правильного рішення «на всі часи», а на створення відкритого простору реалізації запиту на пам'ять. Усі обговорені проекти орієнтовані на практику включення пам'яті про Голокост до загальнонаціональної пам'яті. Те, що традиційно сприймалося як поле роботи єврейських організацій, переосмислюється як історія міських громад, як частина історії України загалом.

Були відзначені проривні практики комеморації в Україні. Важливою визнали настанову організаторів проекту «Простір синагог» запровадити горизонтальні зв'язки та принцип «поділеної влади» (коли остаточне рішення щодо меморіалізації приймають не лише історик та експерт, а спільно фахівці та спільнота).

Серед проблемних моментів колективної пам'яті в Україні учасники визначили віктимне уявлення про власну історію. Дослідники погодилися, що слід розвивати критичне ставлення до власної історії, потрібно активно промотувати ідею відмови від національного егоїзму, етноцентризму, а також установку, що чужого болю не буває.

Учасники дали визначення деяким практикам «позбавлення голосу» та особливостям збереження пам'яті про Голокост у Радянському Союзі, а також спробували проблематизувати питання відповідальності громадян за політику СРСР. У підсумку дійшли згоди, що вивчення особливостей меморіалізації в радянський час та становлення нових практик меморіалізації у незалежній Україні заслуговують особливої уваги та додаткової теоретичної розробки. Потрібно створити лаконічну «Дорожню карту порозуміння», яка міститиме перелік релевантних понять та категорій, коректно описуватиме проблемне поле та сприйматиметься більшістю авторитетних дослідників, а також міститиме перелік проблемних і гострих питань, відповіді на які суспільство ще має знайти.